

Christa Steinby

HERO- DOTOS

HISTORIANKIRJOITUKSEN ISÄ
JA HÄNEN MAAILMANSÄ

Helsingissä Kustannusosakeyhtiö Otava

Copyright © Christa Steinby ja Kustannusosakeyhtiö Otava 2021

ISBN 978-951-1-38081-8

OTAVA
KIRJAPAINO
Keuruu 2021

Sisällys

Esipuhe | 8

Johdanto | 10

1. Herodotoksen elämä | 15

2. Herodotoksen teoksen tausta | 17

Homeros | 18

Esisokraatikot eli luonnonfilosofit | 21

Logografit | 27

3. Lähi-idän historiaa ja kieliä | 29

Persian valtakunnan tekstejä | 31

Kirjurit ja kääntäjät | 33

Lähdekritiikin merkitys | 34

Kreikkalaiset lähteet Persian historiaan | 35

4. Persian valtakunta oli Välimeren alueen ensimmäinen todellinen suurvalta | 38

Kyyroksen aika 559–530 eaa. | 38

Kambyseen aika 529–522 eaa. | 44

Dareios vallananastaja 521–486 eaa. | 49

Kserkses 485–465 eaa. | 56

Artakserkses 464–424 eaa. | 59

Matkustaminen akhaimenidien aikaan | 60

Persian tieverkko | 61

Liikkuminen merellä | 65

5. Herodotoksen matkat | 67

Matka Egyptiin | 70

Matka Persiaan | 76

Matka Skyytiaan | 79

6. Herodotos ja Ateena | 84

Ateenan varhaisvaiheet | 85

Persialaiset ja Akropoliin hävitys | 87

Sodanjälkeinen Ateena kreikkalaisten johtajana | 90

Ateenan kulttuuri Herodotoksen aikana | 92

Akropoliin jälleenrakennus | 93

Kuvanveistäjät ja arkkitehdit | 98

Näytelmäkirjallisuus | 100

Filosofit | 104

7. Historiateoksen sisältö – kuinka Herodotos rakensi universaalihistorian | 108

8. Herodotoksen tietolähteet ja lähdekritiikki | 118

9. Poimintoja Herodotoksen teoksesta | 125

Historian ja luonnontieteen havainnot Egyptistä | 125

Ihmisen historia on kokonaan ihmisen historiaa – myyttisiä selityksiä ei tarvita | 127

Kuningaslistat | 129

Kheopsin ja Khefrenin pyramidit | 132

Herodotos luonnontieteilijänä – miksi Niili tulvii | 136

Persian esittelyä	139
Satraappikunnat ja veronkanto	139
Eri kansallisuudet Persian armeijan palveluksessa	142
Persian lähettijärjestelmä	146
Babylonin kuvaus	148
Kansatiede Herodotoksen teoksessa	157
Skyyttien kuvaus	158
Egyptiläisten tapoja	160
Libyan kuvaus	164
Erikoisia alustyyppejä	164
Lyydian kolikot	167
Herodotoksen kuvaus persialaissodista	169
Homeroksen ja Herodotosin sodan kuvaajina	169
Oliko Herodotos sotahistorioitsija?	171
Laden meritaistelu Miletoksen edustalla vuonna 495 eaa.	175
Marathonin taistelu vuonna 490 eaa.	183
Strategian ja sodan realiteettien esittäminen puheissa	191
Salamiin meritaistelu vuonna 480 eaa.	194

10. Herodotoksen jälkivaikutus | 200

Lopuksi	206
Lisälukemistoa	211
Hakemisto	213

Esipuhe

Tämä kirja tuo tuoretta kansainvälistä tutkimustietoa suomalaisille lukijoille. Se sai alkunsa Helsingin yliopistossa historian laitoksella pitämistäni dosenttiluennoista, jotka käsittelivät antiikin historiankirjoittajia. Tämän jälkeen aihe syveni ja laajeni Herodotos-kirjaksi.

Olen halunnut avata sitä, mitä nykyisin tiedetään aiheesta Herodotos ja silloinen maailma, ja samalla kertoa myös Herodotoksen ja yleensä antiikin tutkimisesta sekä selvittää, miten monet tutkimuskysymykset ja näkökulmat ovat kehittyneet.

Olen käyttänyt kirjoittamisessa apuna tieteellisiä tekstieditoita, käännöksiä ja sanakirjoja sekä kommentaareja ja alan kansainvälistä tutkimuskirjallisuutta. Esittelen niitä tarkemmin kirjan lopussa.

Monet henkilöt ovat olleet työssäni avuksi. Käsikirjoituksen Egyptiä koskevat osat on lukenut Erja Salmenkivi ja akhaimenideja ja Lähi-idän historiaa koskevat osat Tero Alstola. Työni on suuresti hyötynyt heidän kommenteistaan.

Kiitän opettajaani Paavo Castrénia kannustuksesta ja neuvoista.

Kiitän myös Mika Kajavaa tuesta ja mielenkiinnosta hanketta kohtaan.

Helsingin yliopiston kirjaston henkilökunta on auttanut tiedonhaussa erinäisissä kysymyksissä. Vastaan tietenkin kaikista kirjan virheistä ja puutteista itse.

Kiitän Damian Robinsonia ja Oxford Centre for Maritime Archaeology -keskusta Theonis-Herakleionin kaivauksissa löyty-

neen baris-laivan hylyn kuvasta ja sen käyttöoikeudesta. Kolikko-kuvat ovat Münzkabinett Berliinin kokoelmista, ja muut kuvat on toimittanut All Over Press Finland.

Otavalla hankkeen johdossa on ollut Mari Mikkola, käsikirjoitusta on muokannut Päivi Syrjänen, kannen on suunnitellut Piia Aho ja kartat on laatinut Ari Suramo. Kiitän kaikkia hyvästä yhteistyöstä.

Työtä ovat rahoittaneet Otavan Kirjasäätiö, Suomen tietokirjailijat ry ja Taiteen edistämiskeskus. Lausun näille tahoille parhaat kiitokseni.

Turussa, 23.8.2021

Christa Steinby

Johdanto

Kreikkalainen Herodotos eli itäisen Välimeren alueella vuosina 484–425 ennen ajanlaskumme alkua. Hänen teoksensa *Historiai* (Historiateos) pohtii kysymystä, miksi kreikkalaiset ja persialaiset olivat joutuneet sotaan keskenään.

Persialaissodat 499–479 eaa. muovasivat suuresti Herodotoksen elämän kulkua. Sotien jälkeen hän joutui perheensä kanssa jättämään kotikaupunkinsa Joonian Halikarnassoksen (nykyinen Turkin Bodrum) ja muutti ilmeisesti Joonian edustalla sijaitsevalle Samoksen saarelle. Hän matkusti laajasti itäisen Välimeren alueella, käyden muun muassa Persian alueella Eufraatjoella, Egyptissä ja päätyen lopulta Ateenaan.

Persialaiset oli kukistettu Ateenan johdolla, ja siitä oli tullut kreikkalaisten johtava kaupunki. Historiankirjoituksessa puhutaan niin sanotusta Ateenan kultakaudesta eli näytelmäkirjallisuuden, filosofian ja arkkitehtuurin kukoistuksesta. Kultakauden taustalla oli kuitenkin kylmä tosiasia, että Ateena käytti kaupungin uudelleenrakentamiseen ja kaunistamiseen niin persialaisilta otettua sotasaalista kuin muilta kreikkalaisilta kerättyjä puolustusliiton maksujakin. Kaupunki veti puoleensa uusia asukkaita, joita kiinnostivat kaupankäynnin mahdollisuudet ja muutenkin toivo hyvästä elämästä. Tässä vauraassa ja älyllisesti vilkkaassa ympäristössä Herodotos kirjoitti teostaan ja luki sitä yleisölle.

Herodotoksen teos on länsimaisen kulttuurin ensimmäinen oikea historiateos, ja sen hienous on sen moninaisuudessa. Se on näkökulmaltaan universaalia historiaa, jossa pääpaino oli

Persiassa, ei Kreikassa. Herodotos halusi selvittää kreikkalaisille lukijoilleen, mikä oli Persia, tämä suurvalta, joka ensin valloitti suuren osan nykyistä Lähi-itää ja nykyisen Etelä-Venäjän alueita sekä Egyptin mutta ei milloinkaan pystynyt kukistamaan Kreikkaa. Kysymys on varmasti askarruttanut hyvin monia kreikkalaisia.

Herodotosta pidetään historiankirjoituksen isänä. Tämä käsitys oli vallalla jo antiikissa ja se pätee edelleen. Teoksessa on niin monia keskeisiä hyvään historiankirjoittamiseen liittyviä tekijöitä, kuten toimiva kronologia eli aikajärjestys, käsitys asioiden syistä ja seurauksista sekä lähdekritiikki. Hän käytti monia eri tiedonlähteitä: ensinnäkin omia havaintoja matkoillaan, kun hän tutki paikkoja, rakennuksia ja piirtokirjoituksia, toiseksi kirjoitettua tietoa ja kolmanneksi ihmisten haastatteluja, joissa hän pyrki löytämään erilaisia näkökulmia – siis mitä sanoivat persialaiset, foinikialaiset ja kreikkalaiset, mitä Egyptissä papit kertoivat ja niin edelleen. Herodotos myös kommentoi lähteitään eikä suinkaan pitänyt kaikkea kuulemaansa uskottavana.

Haastattelujen merkitys näkyy oivasti muun muassa siinä, että teoksen näkökulma Joonian kapinaan persialaissotien alla on erilainen kuin taistelukuvauksissa noin viisitoista vuotta myöhemmin tapahtuneesta Persian kuninkaan Kserkseen sotaretkestä Kreikkaan. Tämä johtuu saatavissa olleiden haastateltavien iästä. Herodotos saattoi puhua Joonian kapinasta selvinneiden kanssa, mutta hänen kohtaamansa silminnäkijät olivat tapahtum aikaan olleet nuoria sotilaita ja merimiehiä eivätkä korkeissa asemissa. Siksi kreikkalaisten käyttämä strategia ja taktiikka eivät ilmene yhtä selvästi kuin kuvauksessa Kserkseen sotaretkestä, jonka osalta Herodotos saattoi haastatella komentajia.

Herodotosta pidetään myös etnografian eli kansatieteen isänä. Tämä näkyy laajoissa kansojen, heidän tapojensa ja pukeutumisansa kuvauksissa. Yhtä lailla Herodotos oli kiinnostunut eläimistä ja kasveista, maantieteestä ja topografiasta eli maan muodois-

ta. Herodotos esitti myös luonnontieteellisiä kysymyksiä. Hän pyrki esimerkiksi muodostamaan oman käsityksensä siitä, miksi Niili tulvii ja mistä tulviminen sai alkunsa. Nämä kysymykset ratkaistiin lopullisesti vasta 1800-luvulla.

Herodotos kuvaa, minkälaisia olivat ne alueet, jotka jäivät Persian vallan alle kuningassuku akhaimenidien toteuttamilla sotaretkillä vuodesta 559 eaa. lähtien. Teoksessa on piilorakenne, jossa historian tapahtumien joukkoon on sijoitettu muuta tietoa – kansatiedettä, maantiedettä, luonnonhistoriaa, taidetta ja nimistöä. Lyhyet poikkeamiset pääaiheesta valaisevat jotain tiettyä asiaa, joka auttaa Herodotoksen kreikkalaista lukijaa ymmärtämään paremmin historian tapahtumien taustoja. Tekstissä on viittauksia sekä eteenpäin että taaksepäin. Näitä on käytetty laajan ja monimutkaisen materiaalin yhdenmukaiseen esittämiseen.

Herodotos käy dialogia yleisönsä kanssa ja käyttää kertojan väliintuloja pitääkseen lukijan kiinnostuneena. Häntä on pidetty hyvänä jutunkertojana; toisaalta sujuvan tyyliinsä vuoksi ja toisaalta myös epäillen, että läheskään kaikki kerrottu ei pidä paikkaansa. Tässä kuitenkin moderni tiede tulee avuksi. Arkeologiset löydöt ovat monin osin vahvistaneet sen, mistä Herodotos kirjoittaa, kun hän esimerkiksi puhuu Niilillä käytettyjen rahtialusten rakenteesta. Jotkut Herodotokseen liittyneet tutkimuskysymykset ovat jo vanhentuneet eikä niitä enää mietitä.

Joskus epäiltiin, onko Herodotos ollenkaan itse käynyt Egyptissä vai oliko hän vain kuunnellut muiden matkustajien juttuja eri satamissa. Nykykäsityksen mukaan pidetään selvänä, että hän kävi siellä itse. Ylipäättään virheellisinä tai uskomattomina pidetyt tiedot Herodotoksen teoksessa vähenevät sitä mukaa kuin meidän tietomme antiikista lisääntyy.

Huomattava osa teoksesta on sotahistoriaa, ja tämä on käsitettävä sanan laajassa merkityksessä. Herodotos kuvaa Persian armeijassa palvelevien eri kansojen aseistusta ja vaattetusta. On kuvauksia siitä, miten taisteluun päädyttiin ja miten joukot

koottiin, sekä päälliköiden puheita. Uhrien ja enteiden piti olla suotuisia. Itse taistelukuvaukset ovat lyhyitä, ja niitä seuraavat tappioluettelot. Herodotos antaa myös henkilökuvauksia taistelun keskeltä. Taistelujen osallistujamäärät ovat mahdottomia varmentaa, mutta muuten Herodotos antaa uskottavaa tietoa tapahtumien kulusta. Arkeologian avulla on voitu todentaa hänen esittämiään tapahtumapaikkoja.

Herodotoksen teosta voi halutessaan lukea myös matkakirjana 400-luvun maailmaan ennen ajanlaskumme alkua. Hän on tavannut satamissa ja laivoilla paljon ihmisiä ja on jatkuvasti kerännyt tietoa sekä itse havainnoimalla että muilta kysymällä. Matkakertomusten taustaksi käsittelen tässä kirjassa tarkemmin sen ajan matkustusta, satamakaupunkeja ja reittejä.

Herodotoksen onni ja etu on ollut se, että hänen varsinaisena toiminta-aikanaan ei ollut suuria sotia, olivathan persialaissoodat juuri päättyneet. Näin ollen matkustamiselle ja kaupankäynnille ei ollut esteitä. Nykyisenkaltaista järjestettyä matkailua ei tuohon aikaan ollut, vaan matkalle aikova joutui etsimään kyydikseen sopivan kauppa-aluksen, ja matkareitin toteuttaminen saattoi vaatia useiden alusten käyttöä.

Herodotoksen teos ei luonnollisestikaan ole syntynyt tyhjäs-
tä, vaan sillä on taustansa. Ensinnäkin kaikkien kreikkalaisten tuntema Homeroksen Ilias ja Odyssia toimi esikuvana sodan-
käynnin ja kansatieteen kuvauksiin. Toiseksi oli tullut muotiin laatia kronologisia hallitsijalistoja ja sukupuita, jotka yltivät tarujen maailmasta kunkin kaupunkivaltion nykyisiin johtaviin sukuihin. Vaikka nämä listat eivät kaikin osin voineet pitää paikkaansa, oli syntynyt ajatus kronologian eli aikajärjestyksen tärkeydestä. Kolmanneksi Herodotoksen kotiseudulla Joonias-
sa vaikuttaneet luonnonfilosofit olivat tehneet merkittävän työn kyseenalaistamalla jumalten vaikutuksen ihmisten elämässä ja korostamalla kokemusperäisen tiedon merkitystä. He havainnoivat esimerkiksi fossiileja ja päättelivät, että eliöt olivat aikanaan

joutuneet meren mutaan, joka sitten kuivui ja muuttui kiveksi. Kuulostaa varsin modernilta. Tässä oltiin jo hyvin kaukana myyttien ajatusmaailmasta, jossa jumalien toimintaa käytettiin selityksenä asioille. Esimerkiksi sateenkaaresta saatettiin selittää, että se on polku, jota pitkin sateenkaaren jumalatar Iris laskeutui maahan toimittaessaan jumalten viestejä ihmisille. Herodotos oli siis uuden ajatustavan kasvatti kaikissa pyrkimyksissään kerätä kokemuspohjaista tietoa ja lähteidensä arvioinnissa.

Myöhemmät antiikin historiankirjoittajat ovat sitten jatkaneet Herodotoksen työn pohjalta. Esimerkiksi Thukydides (455–395 eaa.) kirjoitti kreikkalaisen maailman tuhonneesta peloponnesolaissodasta ja Polybios (n. 200–118 eaa.) taas laati kuvauksen Rooman noususta maailmanvallaksi. Olennaista näillekin kirjoittajille ovat kronologia, pyrkimys tarkkaan lähteiden käyttöön ja kiinnostus laajojen kehityskulkujen esittämiseen.

Uudella ajalla Herodotoksen teos on toiminut muun muassa löytöretkikuvausten mallina, kun haluttiin esitellä uusia, eurooppalaisten löytämiä maanosia ja kansoja. Napoleonin Egyptiin vuosina 1798–1801 tekemä sotaretki ja armeijan mukana lähetetyn tutkijajoukon julkaisut synnyttivät Euroopassa suuren kiinnostuksen maata kohtaan, ja taas Herodotosta luettiin tärkeänä tietolähteenä. Teos on edelleen ajankohtainen.

Tämä kirja sisältää omia poimintojani edellä mainituista aihepiireistä. Liitän niihin taustoitukseksi arkeologian tuloksia, luonnontiedettä ja muuta tutkimustietoa, jotta nähdään, miten monipuolisesti Herodotos on havainnoinut maailmaa.

Käytän kirjassani otteita Helsingin yliopiston Kreikan kirjallisuuden professorin Edvard Reinin laatimasta Herodotos-suomennoksesta, joka ilmestyi vuosina 1907–1910. Siitä on otettu lukuisia uusintapainoksia, eikä muita suomennoksia ole. Suorissa sitaateissa on paikkamerkinnyt, jotka kertovat, mihin kohtaan teosta teksti kuuluu. Esimerkiksi I.I. tarkoittaa ensimmäisen kirjan ensimmäistä lukua.

I.

HERODOTOKSEN ELÄMÄ

Herodotoksen varsinaiset elämäkertatiedot voidaan esittää lyhyesti, koska varmaa tietoa on vain vähän. Hän syntyi Halikarnassoksessa, nykyisessä Turkin Bodrumissa Vähässä-Aasiassa noin vuonna 484 eaa. Halikarnassos oli kreikkalainen kaupunki, mutta tuohon aikaan se oli persialaisten hallinnassa.

Herodotoksen isän nimi oli Lyxes ja äidin nimi Dryo. Hänelä oli veli, jonka nimi oli Theodoros. Perhe oli ilmeisesti varakas, ja sillä oli huomattava asema Halikarnassoksessa. Isänpuoleinen sukulainen Panyassis mainitaan lähteissä setänä tai serkkuna, joka kirjoitti menestyksekkäästi epiikkaa. Hän osallistui poliittiseen toimintaan persialaisten nimittämää hallitsijaa tyranni Lygdamista (hallitsi noin 460–454 eaa.) vastaan ja menetti henkensä. Tämän jälkeen Herodotoksen perhe lähti maanpakoon Samoksen saarelle. Samoksen kaupunkivaltio oli vauras ja myös merkittävä merivalta. Paluu Halikarnassokseen tuli mahdolliseksi kaupungin vapauduttua ja liityttyä kreikkalaisten yhteiseen puolustusjärjestelmään Deloksen liittoon vuonna 454 eaa. Herodotoksen matkustamisen alku oli siis poliittisessa pakolaisuudessa.

Historiateoksesta ilmenee Herodotoksen laaja matkustaminen Manner-Kreikan eri kohteissa. Lisäksi hän matkusti Egyptissä,

Foinikiassa ja Euftratjoella käyden myös Babylonissa ja liikkui Mustanmeren rannikolla. Hän antaa matkoistaan paljon suoraa ja epäsuoraa tietoa.

Herodotos asui joitakin vuosia Ateenassa, ja siellä hän sekä kirjoitti teostaan että esitti otteita siitä ääneen yleisölle. Kaikenlainen suullinen esittäminen oli tavallista 400-luvun kreikkalaisessa maailmassa ennen ajanlaskumme alkua. Ateenalaisyleisö saattoi samaan tapaan seurata näytelmiä, oikeuden istuntoja tai kansankokouksia. Ateenan johdolla toteutettiin kreikkalaissiirtokunta Thurioihin Etelä-Italiaan vuonna 444 eaa., ja Herodotos oli ehkä mukana perustamassa sitä. Ainakin hän muutti Thurioihin pian sen perustamisen jälkeen. Teoksen kirjoittaminen ja ääneen esittäminen on jatkunut siellä. Filosofi Aristoteles mainitsee hänet 300-luvulla eaa. juuri nimellä Thurioin Herodotos. Thurioi oli osa kreikkalaisten siirtokuntien aluetta Etelä-Italiasa ja Sisiliassa, ja sinne oli muuttanut niin paljon siirtolaisia, että aluetta kutsuttiin nimellä Magna Graecia, Suur-Kreikka.

Historiantutkijoiden ei ole mahdollista esittää tarkkoja vuosilukuja sille, miten Herodotos liikkui, joten hän on esimerkiksi voinut matkustaa useita kertoja Ateenan ja Thurioin välillä. On arvioitu, että hän oli aktiivinen tutkijana ja kirjoittajana 450-luvulta 420-luvulle saakka, koska hänen teoksessaan on myös viittauksia Kreikan tapahtumiin vuosina 431–404 eaa. käydyn peloponnesolaissodan alkuvuosilta. *Historiateos* on luultavasti kirjoitettu muistiin sen jälkeen, kun Herodotos oli useiden vuosien ajan esittänyt sitä osissa sekä Ateenassa että muissa kreikkalaiskaupungeissa. Hänen tarkkaa kuolinvuottaan ei tiedetä.

2.

HERODOTOKSEN TEOKSEN TAUSTA

Halikarnassolainen Herodotos tarjoaa tässä esityksen tutkimuksistaan, jotteivät ihmisten toimet aikojen kuluessa hälväisi, eivätkä ne suuret ja ihmeelliset teot, joita osaksi helleenit, osaksi barbarit, ovat suorittaneet, jäisi maineettomiksi, ja ennen kaikkea, jotta selviäisi, mistä syystä he ovat joutuneet sotiin toistensa kanssa.

(Esipuhe, suomennos Edvard Rein)

Herodotos aloittaa teoksensa näillä sanoilla. Paitsi että hän käsittelee kreikkalaisten ja persialaisten suhteita varhaisvaiheista alkaen ja huipentaa tapahtumat persialaissotiin, hän kirjoittaa myös maantieteestä ja lähes kaikista sen aikaisen tunnetun maailman kansoista. Näin laajasti asioita ei ole käsitelty missään muussa tunnetussa aikaisemmassa teoksessa. Herodotoksen teoksessa toteutuvat myös toimiva kronologia, analyyttinen kirjoitusote, käsitys asioiden syistä ja seurauksista sekä lähdekritiikki. Niitä on siitä lähtien pidetty hyvään historiankirjoitukseen kuuluvina piirteinä. Historiankirjoitusta, niin kuin Herodotos sen teki, ei ollut ennen häntä. Selvitän tässä luvussa taustalla vaikuttaneita asioita ja sitä, mistä hän otti ideansa.

Valotan kolmea keskeistä asiaa: Ensinnäkin Homeros saattoi toimia kertovan historiankirjoituksen esikuvana ja mittatikkuna siihen, miten kirjoitetaan suuresta sodasta. Toiseksi Herodotoksen työssä näkyy vaikutteita 500-luvun eaa. esisokraattikkojen ajatuksista ja logografien työstä siinä, miten asioiden kehityskulkujen syiden ja seurausten ymmärtäminen tuli tärkeäksi, samoin kuin kiinnostus tapahtumien ajalliseen järjestämiseen. Tätä kehitystä tapahtui edelleen niinä vuosikymmeninä (450–420 eaa.), jolloin Herodotos teki tutkimusta kirjaansa varten ja kirjoitti sitä. Hänellä oli ilmeinen kyky kommunikoida oman aikansa aatteiden kanssa, ottaa vaikutteita ja ottaa kantaa.

Homeros

Homeroksen eepos *Ilias* kertoo Troijan sodasta, joka oli kymmenen vuotta kestänyt myyttinen sota kreikkalaisten ja troijalaisten välillä, ja *Odysseia* taas on kertomus Ithakan kuninkaan Odysseuksen seikkailujen ja vaikeuksien täyttämästä paluusta kotisaarelleen. Molempien teosten taustalla on pitkä ja monimuotoinen suullisen runonkerronnan perinne. Homeroksen henkilön historiallisuudesta on keskusteltu paljon: oliko hän se, joka kokosi olemassa olevan materiaalin yhteen, vai oliko hän muista runonlaulajista taidoillaan erottunut henkilö, joka loi asiaan jotain aivan uutta? Teokset joka tapauksessa kulkevat hänen nimissään.

Kielellisten ja sisällöllisten seikkojen perusteella on päätelty, että teoksissa yhdistyy ajallisesti ja maantieteellisesti erilaisia aineksia. Mahdollinen historiallinen sota on ajoitettu vuoden 1200 eaa. tienoille, ja se ehkä heijastelee luuvilaisten ja mykeneläisten kiistoja Välimeren ja Mustanmeren välisten salmien ja Troijan strategisesti tärkeän hallintokaupungin hallinnasta.

Eepokset on kirjoitettu muistiin noin vuosina 750–650 eaa. Tämä taas kytkeytyy uuden kirjoitusjärjestelmän omaksumiseen.

Aiemmin käytössä oli ollut mykeneläisessä kulttuurissa 1400-luvulta 1100-luvulle eaa. tavumerkein kirjoitettu niin kutsuttu lineaari B -kirjoitus, jota käytettiin lähinnä temppeleiden veroluetteloihin ja kaupankäyntiin. Kirjallisuutta tällä kirjoitustavalla ei siis ole laadittu. Nyt kreikkalaiset ottivat käyttöön foinikialaisen äännekirjoituksen, jossa kullakin äänteellä on oma merkkinsä. Seemiläisessä aakkostossa ei ole vokaaleja, ja sitä sovellettiin kreikan kieleen niin, että vokaalimerkkeinä käytettiin niitä merkkejä, joiden nimi alkoi vokaalilla ja joita ei tarvittu kreikassa muuhun tarkoitukseen. Näin syntyi aakkoskirjoitus, joka muiden asioiden ohella mahdollisti myös kreikkalaisten sankarieepoksen saattamisen kirjalliseen muotoon.

Mitä *Ilias* ja *Odysseia* sitten sisälsivät? *Ilias* sisältää selostuksen konfliktin syistä eli siitä kuinka Helena, Spartan kuninkaan Menelaoksen puoliso, ryöstettiin tai pikemminkin karkasi Pariksen kanssa Troijaan ja kuinka kreikkalaisten joukot koottiin hakemaan hänet takaisin. Taustalla oli jumalattarien kauneuskilpailu, jossa tuomarina toiminut Paris oli antanut palkinnon Afroditelle sen jälkeen, kun tämä oli luvannut hänelle maailman kauneimman naisen – Helenan.

Kreikkalaiset saapuivat laivoillaan rannikolle Troijan edustalle, pystyttivät sinne leirin ja ryhtyivät sotimaan. Tapahtumat sijoittuvat kreikkalaisten leiriin ja tasangolle leirin ja Troijan kaupungin välissä, jossa päivittäiset taistelut käytiin, sekä Troijan kaupunkiin, jossa troijalaiset neuvottelivat tilanteesta ja jonka muureilta he seurasivat tapahtumia. Teoksessa on yksityiskohtaisia taistelukuvaauksia sekä aimo annos Olympoksen jumalten keskinäisiä juonitteluja, kiistoja ja sekaantumista tapahtumiin. Olivathan he valinneet puolensa tässä sodassa, toisia sankareita suosien ja toisia tuhoten. Teoksen moraalisena opetuksena on pidetty sitä, että sotaonni oli kiinni jumalista: heitä oli kunnioitettava ja heille oli suoritettava uhreja asianmukaisesti.

Odysseiassa on sama arvomaailma ja se oli suunnattu samankaltaiselle yleisölle kuin *Iliaskin*. *Odysseia* käsittelee Ithakan

kuninkaan Odysseuksen seikkailuja kymmenen vuotta kestäneellä paluumatkalla Troijan sodasta kotisaarelle. Jumalilla oli taas sormensa pelissä. Teoksessa näkyy merenkulun todellisuus siinä, että retkikunnan oli päivittäin poikettava saarille tai yli-päättään rantaan, jotta saatiin juomavettä, ruokaa ja lepoa, ja lisäksi myrskyt ja rajuilmat ajoivat laivoja pois kurssilta. Rantautumispaikat olivat kuitenkin kaikki enemmän tai vähemmän erikoisia, ja Odysseus miehistöineen joutui muun muassa kyklooppien maahan. Siellä he kohtasivat merenjumala Poseidonin pojan Polyfemoksen, joka vangitsi heidät luolaansa. Odysseus keksi keinon paeta niin, että hänen miehensä juottivat kykloopin humalaan ja sitten puhkaisivat teroitetulla hirrellä tämän ainoan silmän. Kun Polyfemos huusi apua ja muut kykloopit kysyivät, miksi hän näin huutaa keskellä yötä ja kuka häntä kiusaa, hän vastasi Ei Kukaan. (Odysseus oli episodin alussa väittänyt nimeään kysyneelle Polyfemokselle, että hänen nimensä oli *Outis*, ei kukaan) Kuultuaan, että ”ei kukaan” vaivaa Polyfemosta, muut kykloopit olettivat hänen olevan sairas ja kehottivat häntä pyytämään apua isältään Poseidonilta.

Poseidon pyrki kostamaan poikansa sokaisun ja estämään Odysseuksen kotiinpaluun. Toisaalta jumalatar Athene halusi auttaa Odysseusta, ja ylijumala Zeus sovitteli tilannetta jumalten kesken. Seurasi vielä joutuminen auringonjumala Helioksen tyttären Kirken saarelle, jossa Kirke muutti osan Odysseuksen miehistä sioiksi, sekä käynti Manalassa kysymässä tietäjä Teiresialta neuvoa kotimatkalle. Siellä Odysseus myös kohtasi Troijan sodassa kaatuneita. Vielä oli selvittävä vaaroista, joita seireenit sekä Skylla ja Kharybdis aiheuttivat purjehdukselle, ennen kuin Odysseus pääsi kotisaarelleen. Perillä hän tapasi poikansa Telemakhoksen ja vaimonsa Penelopeian ja surmasi tämän kilpakosijat.

Homeros oli antiikissa suurimpana pidetty runoilija; tarinat tunnettiin yleisesti, joten niitä luettiin ja käytettiin myös koulussa sivistyksen ja kasvatuksen kulmakivenä. *Iliaan* ja *Odysseian*

tapahtumia pidettiin totena kreikkalaisten historiana – siis kaikkea sitä, mitä teoksissa sanottiin asioista, ihmisistä ja jumalista.

Homeros oli antiikissa esikuva siitä, miten kirjoitetaan sota-retkestä, ja tämä näkyy sekä Herodotoksen että myöhemmän kreikkalaisen historiankirjoittajan Thukydideen teoksessa. *Odysseiaa* outoine kansoineen ja vaarallisine hirviöineen voi pitää myös kokoelmana kansatiedettä. *Iliaan* ja *Odysseian* tapahtumia on kuvattu runsaasti antiikin vaasimaalauksissa, joten se oli kuvallisesikin osa ihmisten yleissivistystä. Herodotos viittaa Homerokseen useita kertoja ja osoittaa näin teoksen tuntemusta, mutta hän ei käytä sitä tietolähteenä vaan rakentaa kirjoituksensa siten, että hän pyrkii käyttämään itse löytämäänsä, punnittua tietoa.

Esisokraatikot eli luonnonfilosofit

Paitsi taruissa myös käytännön elämässä kreikkalaisilla oli kiinnostus vieraita maita kohtaan ja kyky havainnoida uusia paikkoja ja kansoja. He olivat 700-luvulta lähtien eaa. perustaneet noin 1500 siirtokuntaa tai kauppa-asemaa itäiselle ja läntiselle Välimerelle sekä Mustanmeren rannikolle. Siirtokuntien perustamisen kimmokkeena olivat niin kaupalliset syyt kuin liikaväestön sijoittaminenkin. Hankittiin mineraaleja ja materiaaleja, tuotettiin viljaa ja viiniä sekä otettiin haltuun rannikoiden parhaita purjehdusreittejä. Perustajakaupunkien ja siirtokuntien välillä vallitsivat tiiviit yhteydet.

Siirtokunnan perustaminen oli yksinkertaisimmillaan sitä, että laskettiin tavarat ja karja jollekin asumattomalle lahdelle. Joistakin siirtokunnista tuli itsessään merkittäviä ja vauraita kaupunkeja ruutuasemakaavoineen, ja ne perustivat taas uusia siirtokuntia. Tässä kreikkalaiset kilpailivat foinikialaisten kanssa, jotka myös perustivat siirtokuntia Välimeren saarille ja rannikoille.

Herodotoksen kotiseudulla Vähän-Aasian rannikolla sijaitseva Miletos oli merkittävä satamakaupunki, idästä tulevien kauppareittien päätepiste ja kreikkalaisen kulttuurin keskus. Miletoksen kautta kulki viljaa, öljyä, metalleja, papyrusta, viiniä ja parfyymejä. Kaupungissa oli merimiehiä, kauppiaita ja liikemiehiä ja käytännön syistä siellä vallitsi kiinnostus luontoon, astronomiaan ja purjehdustaitoon. Miletos perusti yhdeksänkymmentä siirtokuntaa ja hallitsi Mustanmeren rannikoiden asuttamista. Lisäksi kaupungilla oli ilmeisesti linnoitettu kauppasatama myös Egyptissä, Naukratiksessa noin vuodesta 620 eaa. lähtien.

Miletos oli Joonian kreikkalaisten johtava kulttuuri- ja kauppa-kaupunki, ja siellä syntyi uudenlainen tapa ajatella asioista. Syntyi filosofia, jonka alla ajateltiin kaikkea, mikä myöhemmin on eriytynyt luonnontieteiksi ja sisältää muun muassa fysiikan, kemian, matematiikan, biologian, maantieteen, astronomian ja lääketieteen. Luonnonfilosoifeista käytetään myös nimitystä esisokraatikot eli filosofit ennen Sokrateen aikaa. Heidän lähestymistavassaan olennaista oli suuri käytännöllisyys. He kiinnittivät huomiota luonnossa tapahtuviin muutoksiin ja etsivät asioiden kehityskulkuja, syitä ja seurauksia. He hylkäsivät ajatuksen siitä, että jumalat vaikuttavat ihmisten elämään. Jos jotain tapahtui, sille oli löydettävissä rationaalinen syy.

Myöhemmin Miletokselle kävi kehnosti, koska se oli myös johtava sotilaskaupunki Joonian kreikkalaisten kapinassa persialaisia vastaan. Persian kuningas Dareios hävitti Miletoksen vuonna 494 eaa, ja se joutui miehityksi viidentoista vuoden ajaksi, kunnes se vapautui vuonna 478 eaa. kreikkalaisten lyötyä persialaiset. Hävityksen ja väestön pakkosiirtojen takia Miletoksen ja Joonian rannikon rikas älyllinen elämä ja kulttuurielämä päättyivät.

Luonnonfilosofit ehtivät kuitenkin vaikuttaa yli sadan vuoden ajan. He matkustivat paljon, opiskelivat ja keräsivät tietoa, ja heidän ajatuksensa tunnettiin kautta kreikkalaisen maailman.